

آیات الأحكام

محسن معینی

قرآن منبع اولیه شناخت معارف دینی، احکام فقهی، حقوقی و مناسبات فردی و اجتماعی و در عین حال متقن‌ترین منبع نیز است. قرآن از جهت صدور قطعی است و اصولیون برای ظواهر کتاب حجیت قائل شده‌اند. بخش مهم و عمده‌ای از آیات قرآن بیان‌کننده اصول اعتقادی اسلام است که به عنوان نمونه، آیات راجع به خدای متعال، آخرت، بهشت و جهنم و ثواب و عقاب الهی بیان‌کننده اعتقادات اند. بخش دیگری از آیات جنبه اخلاقی و مناسبات میان مسلمانان را بیان می‌کند. به عنوان نمونه آیات راجع به عفو، پرهیز از دروغ و غیبت و ریا، اهمیت بسیار زیاد تقوی، آیات اخلاقی قرآن اند. بخش سوم آیات که از حیث تعداد از دو بخش قبل کمترند، آیات الاحکام است (در اصطلاح به آیتی که در آنها حکم فقهی بیان شده یا بتوان از آنها حکمی فقهی استخراج و استنباط کرد «آیات الاحکام» گفته

می‌شود). آن چنان که معروف است آیات الاحکام به همراه همه مکرات و متداخلات نزدیک ۵۰۰ آیه است.^۱ آیات الاحکام تقسیماتی دارد: ۱- تقسیم نزولی: تقسیمی است که از لحاظ نزول آیات، ناظر به نحوه شکل‌گیری احکام فقهی اسلام در قرآن است. ۲- تقسیم تنظیمی: تقسیمی است که مؤلفان و فقیهان مختلف احکام قرآن را به گروه‌های مختلف تنظیم کرده‌اند.

تقسیم نزولی آیات الاحکام

تقسیم اولیه‌ای از آیات الاحکام است؛ به حکم فقهی خاصی در قرآن جدای از حکم دیگرکاری ندارد بلکه در پی آن است که مشخص کند آیات الاحکام در چه قالبهای کلامی و در چه شرایط و ویژگیهای زمانی و مکانی و چگونه و چرا نازل شده است. برخی از موارد این تقسیم بندی عبارت است از:

۱- آیاتی که زمان و مکان و مناسبات صدور آنها معلوم است مثل: نماز و روزه و جهاد و حج و آنها که معلوم نیست.

۲- آیاتی که در پاسخ سؤال نازل شده مانند آیه ۱۷۶ سوره نساء «یستفتونک قل الله یفتیکم فی الکلاله...» و یا آیه سؤال از ماه حرام، سؤال از خمر و میسر و آیه سؤال از محیض و غیره و آیاتی که بی سابقه سؤال و ابتدایی نزول و صدور یافته است مانند: حکم نماز.

۳- آیاتی که احکام آنها بر وجه امر یا نهی، انشاء شده مانند آیه ۲ از سوره نساء «و اتوا الیتامی اموالهم و لاتتبدلوا الخبیث بالطیب و لاتاکلوا اموالهم الی اموالکم...» و آیاتی که به طریق جمله خبری افاده شده است. مانند آیه ۱۰

سوره نساء: «انّ الذين يأكلون اموال اليتامى ظلماً انما يأكلون في بطونهم ناراً و سيصلون سعيراً».

۴ - آیاتی که به طور صریح، حکمی در آنها بیان شده مانند آیه ۱۴۴ سوره نساء: «یا ایها الذین آمنوا لاتتخذوا الکافرین اولیاء من دون المؤمنین...» و آیاتی که از راه مذمت از چیزی یا انذار از آن یا تهدید و توعید بر آن، حکمی از آنها به دست می‌آید.^۱ مانند آیه ۱۳۸ و ۱۳۹ سوره نساء «بشرالمنافقین بأن لهم عذاباً الیمّاً و الذین یتخذون الکافرین اولیاء من دون المؤمنین...». بدیهی است این تقسیم بندی جامع و کامل نیست و شاید بتوان موارد دیگری بر این تقسیم افزود.

تقسیم تنظیمی آیات الاحکام

در این تقسیم بندی به آیات الاحکام از حیث نحوه نزول نگریسته نمی‌شود بلکه به موضوعی که آیات در آن قرار می‌گیرند نگاه می‌شود. و از جهت دیگر می‌توان گفت این تقسیم بندی ناظر به نحوه تنظیم آیات الاحکام و ارائه آنها در کتابهای آیات الاحکام است. به دو نمونه از تقسیم بندی تنظیمی در این بخش اشاره می‌کنیم:

الف - تقسیم بندی تنظیمی روانشاد خزائلی

در این تقسیم بندی که از کتب حقوقی دانشگاهها متأثر است آیات الاحکام در چهار گروه قرار می‌گیرند:^۲

۱ - احوال، آداب و رفتار شخصی عناوینی از قبیل: ازدواج، طلاق، ظهار،

۱- شهابی، محمود، ادوار فقه، ۴/۲-۵.

۲- خزائلی، محمد، احکام قرآن، انتشارات امیرکبیر، تهران.

ایلاء، نذر، عهد، سوگند، وصیت، ارث، بردگی، ممنوع بودن از تصرف خوردنیها و آشامیدنیها، صید و ذبح، آداب معاشرت، لباس و مسکن، امر به معروف و نهی از منکر.

۲ - دادوستد و معاملات، عناوین این گروه عبارتند از: انفال، خمس، زکات، بیع (خرید و فروش)، معاوضه، اجاره، هبه، صلح، دین، ودیعه، عاریه، مشارکت، مضاربه، شفعه، ربا، مساقات، غصب، اتلاف مالها.

۳ - عبادات، عناوینی از قبیل: وضوء، غسل، تیمم، نماز، روزه، قبله، حج، جهاد، اعتکاف و کفارات.

۴ - احکام اجتماعی و آداب عمومی؛ در این گروه عناوین رفتار و سلوک دستگاههای حکومتی و عمومی در مسائل قضا، حکومت، جنگ، صلح، مناسبات بین الملل، احکام سیاسی، انتظامی و مقررات جزایی قرار می گیرند.

ب - تقسیم بندی تنظیمی مصطفی ابراهیم الزلمی

در این تقسیم بندی احکام قرآن به هشت گروه اصلی تقسیم شده است:^۱
 ۱ - عبادات: احکامی که بنده را به پروردگار متصل می سازد و در بردارنده عناوینی مانند نماز، روزه، حج، زکات و غیره است و در قرآن نزدیک به ۱۴۰ آیه را شامل می شود.

۲ - احکام خانواده: احکامی که امور و حقوق انسان را از بدو تولد تا مرگ تعیین و تنظیم می کند و عناوینی چون رضاع، حضانت، ازدواج، طلاق،

۱- مسعودی، محمد مهدی، «گستره مباحث فقهی قرآن» فصلنامه پژوهشهای قرآنی، ش ۴ سال اول (زمستان ۱۳۷۴) ص ۵۵ - ۵۸ به نقل از: الزلمی، مصطفی ابراهیم، اسباب اختلاف الفقهاء فی الاحکام الشرعیة، مطبعه شفیق، بغداد.

نفقه، وصیّت، ارث، و... را در بر دارد و در قرآن نزدیک به ۷۰ آیه را شامل می‌شود.

۳ - احکام اقتصادی و معاملات مالی: عناوینی چون خرید و فروش، اجاره، رهن، عاریه، و... که در قرآن نزدیک به ۷۰ آیه به بیان حکم آنها پرداخته است.

۴ - احکام اقتصادی حکومت: آیاتی که به نظام اقتصادی جامعه و مناسبات مالی طبقات اجتماعی و درآمدهای عمومی دولت می‌پردازد و نزدیک به ۱۰ آیه را شامل می‌شود.

۵ - احکام و مقررات قانونی: آیاتی که مناسبات میان قانون‌گذار و افراد اجتماع را تنظیم می‌کند و نزدیک به ۱۰ آیه از قرآن را شامل می‌شود.

۶ - احکام سیاسی حکومت: احکامی که محدوده مناسبات دولت اسلامی با سایر دولتها در شرایط جنگ و صلح و حوزه مرادوات با غیر مسلمانان را تعیین می‌کند و در قرآن نزدیک به ۲۵ آیه را شامل می‌شود.

۷ - احکام انتظامی و مقررات جزایی: آیاتی که اجرای امور قضایی و رسیدگی به دعاوی و صدور حکم را در جهت اجرای عدالت و استیفای حقوق بیان می‌کند از قبیل: قضا، شهادت، سوگند، دعاوی، و... و نزدیک به ۱۳ آیه از قرآن را در بر دارد.

۸ - احکام جنایی و کیفری: احکامی که درباره جرائم و مجازاتهاست و عناوین قصاص، حدود، تعزیرات و دپّات را در بر دارد و در قرآن نزدیک به ۳۰ آیه بدین گروه اختصاص دارد.

درباره آیات الاحکام طبقه بندیهای دیگری نیز وجود دارد به عنوان مثال:

۱ - طبقه بندی آیات الاحکام به لحاظ تکلیف و احکام راجع به شخص پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و احکام راجع به امت.

۲ - طبقه بندی به لحاظ تکالیف و احکام راجع به زنان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و احکام راجع به دیگران.

۳ - طبقه بندی احکام به لحاظ مؤمنانی که در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم بوده‌اند و تکالیف خاص ایشان و احکام نسبت به عموم مؤمنان.

۴ - طبقه بندی به لحاظ احکامی که با اسلوب خطاب به امتهای قدیم صدور یافته یا به طور مستقیم خود اهل اسلام مورد توجه بوده‌اند.^۱

یکی از نکاتی که در استنباط و استخراج آیات الاحکام و ملاک قرار دادن آنها باید مورد توجه قرار گیرد علم ناسخ و منسوخ و مکی و مدنی بودن آیات است زیرا در غیر این صورت ممکن است آیات منسوخ به عنوان حکم فقهی ملاک استنباط قرار گیرد و حکم خطایی صادر شود. از دیگر نکاتی که در مباحث احکام قرآن، باید مورد توجه قرار گیرد، بحث فلسفه احکام است. توجه به فلسفه احکام در اجتهاد تأثیر بسزایی دارد. سرانجام باید به اهمیت نقش باورها و اطلاعات بیرونی در برداشت از آیات قرآن و نقش زمان و مکان در استنباط احکام اشاره کرد؛ زیرا برخی احکام، که در قرآن نیز آیاتی درباره آن وجود دارد، در ظرف زمانی خاصی نازل شده و امروزه برخی از آن موضوعات منتفی است و قابل تصور نیست.

درباره همه آنچه گفته شد یک سخن از علامه طباطبایی (ره) قابل توجه است: «بیان تدریجی برخی از احکام در قرآن مانند حرمت خمر و شیوه مواجهه با مشرکان و کافران و تغییر قبله از بیت المقدس به سوی کعبه، چه بسا به سبب اضطرار و حرج صورت نگرفته باشد، بلکه فلسفه آن انعطاف پذیری واقع‌گرایانه فقه قرآنی است. زمانی که مسلمانان در اقلیت

مطلقند و از نظر عِدّه و عُدّه آمادگی پاسخ‌گویی به شرارت و آتش افروزیهای مشرکان را ندارند، آیات عفو و شکیبایی نازل می‌شود: «فاعفوا واصفحوا» (عفو کنید و باکرامت و بزرگواری در گذرید).

ولی زمانی که مسلمانان قدرت و اقتدار لازم را به دست می‌آورند مأمور می‌شوند تا با مشرکان لجوج و پیمان شکن به ستیز و نبرد برخیزند: «فاذا انسلخ الأشهر الحرم فاقتلوا المشرکین حیث وجدتموهم...»^۱ (آن گاه که ماههای حرام سپری شد، هر جا که مشرکان را یافتید، بکشید).

از قرن دوم هجری عده‌ای از فقیهان و اصحاب ائمه اطهار علیهم السلام به آیات الاحکام توجه کرده‌اند. برخی نخستین کسی را که در آیات الاحکام اثر مستقل داشته، محمد بن ادريس شافعی (۱۵۰ - ۲۰۴ هـ ق) دانسته‌اند. اما به نظر شیخ آقا بزرگ تهرانی و سید حسن صدر و همچنین ابن ندیم نخستین کسی که در آیات الاحکام کتاب نوشته است ابوالنضر محمد بن سائب بن بشر کلبی کوفی (متوفی ۱۴۶ هـ ق) که از اصحاب امام باقر علیهم السلام و امام صادق علیهم السلام بوده است، دانسته‌اند.^۲

در باره آیات الاحکام، کتابهای بسیاری نوشته شده است. برخی از مفسران قرآن در ضمن تفسیر آیات قرآن به آیات الاحکام توجه بیشتری معطوف داشته‌اند و برخی از اساس تفسیر فقهی آیات را در نظر گرفته‌اند. به عنوان مثال کتاب الجامع الاحکام القرآن نوشته محمد بن احمد انصاری قرطبی (۵۷۸ - ۶۷۱ هـ ق) که در تفسیر آیات فقهی بحث‌های زیادی ارائه کرده و نظرات دیگران را نیز نقل کرده است.

۱- بقره، ۱۰۹.

۲- توبه، ۵.

۳- الذریعه، ۴۰/۱، الفهرست، ۵۷.

برخی دیگر از فقیهان و مفسران فقط به تفسیر آیات الاحکام پرداخته‌اند و آیات دیگر را در کتابشان نیاورده‌اند و عناوین بیشتر این کتابها «آیات الاحکام» است.

در کتابشناسی آیات الاحکام ۱۶۹ کتاب در این موضوع معرفی شده است.^۱ در نوشتن کتابهای آیات الاحکام برخی از مؤلفان بر اساس ابواب فقهی و برخی بر اساس ترتیب سوره‌ها و آیات الاحکام موجود در آنها دست به تألیف زده‌اند.

آنچه در پایان این مقاله باید خاطر نشان ساخت، تأکید بر توجه جدی مجامع علمی اعم از حوزه و دانشگاه به نقش آیات الاحکام است و در این راه ضرورت تألیف کتابی با زبان روز و با طبقه‌بندی جدید از آیات الاحکام و تدریس آن در حوزه‌ها و دانشگاهها بیش از پیش احساس می‌شود زیرا قرآن گام اول و آخر شناخت احکام و معارف اسلام است و تا احکام قرآن بدرستی شناخته نشود نمی‌توان سراغ کتب فقهی دیگر رفت و چه خوبست ذهن طلاب و دانشجویان از ابتدا قرآنی پرورش یابد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱- هاشم زاده، محمد علی «کتابشناسی احکام قرآن بر اساس ترتیب قرن» فصلنامه پژوهشهای قرآنی، ش